

Естетична спрямованість шкільного курсу української літератури

Таміла Яценко,

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник, докторант

Інституту педагогіки НАПН України

Стаття актуалізує проблему естетичного виховання учнів засобами художньої літератури. Автор аналізує внесок методичної спадщини Н.Й. Волошиної у розв'язання цієї важливої проблеми сучасної шкільної літературної освіти.

Ключові слова: естетичне виховання, художній твір, українська література, методична спадщина Н.Й. Волошиної.

Актуальність проблеми визначається концептуальною спрямованістю шкільного курсу української літератури на "виховання творчого читача із самостійним критичним мисленням, формуванням гуманістичного світогляду, загальної культури, естетичних смаків особистості", що передбачає розкриття духовно-естетичного потенціалу художньої словесності [7]. Оскільки мова йде про формування особистості, то естетичне виховання належить до проблем соціальних, і всі його суперечності йдуть від суспільних умов і навіть народних традицій. Проте філософське, глибинне поняття краси, механізми її творення й умови розуміння залишаються постійними і з часом тільки поглиблюються. Ще Платон, як відомо, вважав, що краса — необхідна умова наближення людини до розуміння дійсності.

Світовий культурологічний контекст, який зумовив переоцінку цінностей на пострадянському просторі, акцентував на окремій особистості як самоцінності. Глобалізація індивідуальної та суспільної свідомості приводить до усвідомлення необхідності культурної перебудови усіх сфер державного життя, передусім естетичної свідомості людини і суспільства. Наприкінці ХХ століття й дотепер зростає інтерес до освіти і виховання як головних чинників культурного зростання. "Без ґрунтовної естетичної освіти не можна забезпечити гуманізацію особистості, всього суспільства" [10, с. 29], — наголошують методисти. У цьому зв'язку актуальними виявилися основні критерії освіченості й вихованості, культурного суспільства загалом. Одразу намітилися суперечності в поглядах на мету, завдання й очікувані результати шкільної освіти, насамперед: між потребою засвоєння знань і завданнями формування особистості; між вивченням змісту художнього твору і його естетичним сприйняттям та особистісним засвоєнням.

Мета статті: розкрити деякі методологічні й методичні питання естетичного наповнення шкільної літературної освіти.

Естетичне виховання учнів зумовлюється художньою специфікою літератури, визначається Державним стандартом освіти, передбачене навчальними програмами і забезпечується надбаннями методичної думки. Чи не перше системне дослідження проблеми, яке зробила ще в середині минулого століття Т. Бугайко, уточнивши й розвинувши поняття естетичного виховання учнів та методику його здійснення [1], залишається базовим матеріалом і для нинішнього розуміння проблеми та її методичного розв'язання. Наприкінці 80-х рр. ХХ століття дослідник В. Стеценко піддає ґрунтовному аналізу внесок Т. Бугайко у розробку проблеми естетичного виховання засобами

художньої літератури й акцентує на основних положеннях цієї роботи, а саме: необхідності оновлення змісту естетичного виховання; потребі в системній естетичній організації всього навчально-виховного процесу, зокрема з літератури; важливості формування в учнів естетичних оцінок і суджень на прикладі естетичного ідеалу митця та його героїв [10, с. 29—33]. Вчений-методист Є. Пасічник вважав наслідування ідеалів вищим проявом моральної зрілості людини. Естетична вихованість багато в чому залежить від втілення у духовному контексті особистості суспільно важливих цінностей, які й визначають її світоглядну позицію та поведінку, орієнтацію в соціумі.

Розкриваючи методологічні питання естетичного розвитку школярів, методист С. Васюта звертається до естетики як науки про чуттєве пізнання в різних аспектах філософської думки: "...особливості естетичних почуттів, естетичне почуття і мистецький твір, категорії прекрасного, потворного, трагічного, комічного та відповідні їм естетичні почуття, роль естетичних почуттів у формуванні гармонійної особистості та інші", приводить до усвідомлення важливого завдання вчителя — сформувавати в учнів естетичну свідомість [2, с. 20—21]. Про почуття як сплав емоції й думки, як "розумну емоцію" говорили вчені-психологи Л. Віготський, П. Якобсон. Чуттєве пізнання високо цінував К. Ушинський, помічаючи в чуттях "...характер не окремої думки, не окремого рішення, а всього змісту душі нашої та її ладу" [12, с. 117—118], що формує ставлення до світу.

З метою розвитку в учнів естетичної сприйнятливості методист Н. Гоголь пропонує критерії естетичної оцінки художнього твору: емоційність, адекватність та цілісність [5, с. 23]. Йдеться про емоційне сприйняття твору й висловлення вражень від прочитаного, осмислення в процесі аналізу твору авторської ідеї й виведення мотивованої оцінки змісту й форми тексту в їх цілісності, що відповідає основним стадіям художнього пізнання (за О. Никифоровою) й окреслює шлях особистісного опрацювання учнем літературного твору.

Вивчення художнього твору в його літературно-естетичній цілісності пропагує й науковець А. Лісовський [8, с. 20—24], переконуючи в необхідності проникнення читачів у смисловий підтекст прочитаного, від осягнення якого й виникає ефект катарсису, про який говорив свого часу Аристотель. "...Художній світ, — пояснює методист, — створений автором, починає жити своїм духовним життям і входить у реальний світ людей — сприймається читачем, впливає на його почуття, думки, життєві погляди, розвиває уяву, творчий потенціал, здатність у зображених деталях, описах і

ситуаціях бачити підтекст, другий план, позицію автора" [8, с. 21]. Однак виникає питання: що перше — проникнення у підтекст твору й естетична насолода, чи наявність естетичного сприймання забезпечує проникнення у цей підтекст? Оскільки твір мистецтва об'єктивно виконує естетичну функцію, то вона спрацьовує вже з перших слів тексту, навіть його назви. В цьому й полягає його літературно-естетична цілісність. Помилково, очевидно, прочитати й проаналізувати твір, а тоді, лише в підсумковій роботі, з'ясувати його естетичність. Перш ніж аналізувати твір, застерігає А. Єсін, доцільно допомогти учневі відчути красу цього твору, отримати від нього насолоду, видобути позитивну емоцію [6, с. 10]. Цілісне сприйняття художнього твору як умова його естетичного впливу на читача узгоджується з потребою формування цілісної особистості, а не лише знань і вмінь учнів. Перше виступає метою, друге — важливим засобом її досягнення.

Зв'язок усвідомлення підтексту літературного твору з його естетичним сприйняттям зосереджує увагу дослідників на естетичній природі художнього слова, глибше пізнати яку допомагає теоретична поетика О. Потебні, його теорія слова-образу. Важливо, що в художньому тексті словникові значення слів набирають нового змісту, чим збуджують уяву й мислення, що занурює читачів у художні події, дивує, бентежить, переконує у виробленому ставленні до певних проявів життя або спонукає до їх переоцінки, примушує відчувати й думати, тобто духовно осмислювати. "Робота над словом, — неодноразово підкреслювала вчений-методист Н. Волошина, — це не тільки розвиток мовлення, а й самовиховання почуттів" [3, с. 6]. Як ідейно-художній зміст виражений у єдності образних частин твору, так і цілісне враження від нього виникає від подібно зв'язку з думками і почуттями читача.

Під час вивчення художнього твору важливо помітити авторські емоційно-сміслові акценти на зовнішній або внутрішній формі слова, не оминати підтекст вислову й цілісний смисл усього тексту. Йдучи від Аристотеля у поясненні ролі метафоричності твору й вислову, а також від В. Гумбольдта у вченні про зв'язок мови і мислення, О. Потебня обґрунтував психологічні основи сприймання мови і твору як естетичних феноменів, внаслідок чого твір виступає продуктом складної естетичної діяльності, й аналіз і синтез (пояснення) твору також мають естетичний характер.

Неперехідне значення у висвітленні теоретичних і методичних засад естетичного виховання учнів у процесі вивчення української літератури в школі має дослідження Н. Волошиної [3], яка висунула й обґрунтувала провідну ідею формування естетичної свідомості й діяльності, йдучи "... від естетичних почуттів, емоцій і переживань до естетичної діяльності, застосування типів запитань і завдань, спрямованих на формування естетичних понять, почуттів, дій..." [3, с. 5—6]. Звичайно, між естетичним переживанням та естетичною діяльністю може бути й відстань і в часі, й просторі, яка заповнена напруженою роботою душі, постійно збагачувана новим досвідом почувань і мислення, що спонукає людину до непростого вчинку, готує до гідної поведінки. Але структурний розподіл естетичних емоцій, переживань та відповідної діяльності забезпечує можливість для спеціальної, цілеспрямованої роботи з виховання, по-перше, естетичних понять і почуттів і, по-друге, для проведення власне естетичної діяльності. Між цими категоріями існує нерозривний зв'язок: від переживання — до діяльності, й сама діяльність також породжує переживання. Естетичними

їх робить усвідомлення досконалості й доцільності взаємодії компонентів змісту й форми художнього твору, осмислення глибинних сенсів вираженого митцем. Поділяємо переконання Н. Волошиної в тому, що систематичне оволодіння знаннями основних категорій естетики, формування вмінь оцінювати художній твір і явища дійсності позитивно впливає на засвоєння учнями таких понять, як прекрасне, героїчне, піднесене, розвиває естетичне ставлення до мистецтва слова.

Дослідниця наголошувала на поєднанні в навчанні літератури естетичного та операційного принципів, чим заявила про необхідність постановки і розв'язання літературних завдань комплексного змісту: пізнавально-виховного та розвивального. В основі цього завдання не лише розумові труднощі, а й ускладнення естетичного характеру, що потребує від учнів як пізнавальних дій, так і мобілізації духовних ресурсів і творчих зусиль. Досвід розв'язання пізнавально-естетичних завдань сприяє особистісній орієнтації учнів як у художньому світі, так і в соціумі. Свого часу педагог-методист Б. Степанишин писав, що лише той знає повної естетичної насолоди від сприймання художнього твору, хто робить це осмислено.

Рекомендації Н. Волошиної щодо "застосування типів запитань і завдань" мають методологічне значення для організації навчальної діяльності на уроці української літератури, різної за змістом розумових дій (наприклад, під час аналізу літературного героя, чи пейзажної картини, або мови твору); за способами розумових дій (читання, планування тексту, переказ); за складністю (з орієнтовною основою дій чи без неї) тощо. Важливим показником рівня естетичного виховання вона вважала творчі роботи учнів. Адже головне — навчити юну особистість сприймати прекрасне і творити його в повсякденному житті. Методист закликала йти від дитячого досвіду пізнання навколишнього світу, особливо — краси природи. "Лише залучення учнів до різноманітної творчої діяльності на уроці та в позаурочний час, — вказувала вона, — здатне розвинути їх сенсорну сферу, забезпечити глибоке усвідомлення естетичних явищ, виробити уміння розуміти справжнє мистецтво, красу природи і красу людських взаємин [3, с. 33]. Велику увагу учнівській творчості приділяв, як відомо, й В. Сухомлинський, який радив учити дітей бачити красу природи, людських стосунків, тобто, іти від життєвих вражень до малювання свого бачення картин дійсності: "Діти, — підкреслював педагог, — не просто переносять на папір щось із навколишнього світу, а живуть у цьому світі, входять у нього як творці краси, дістаючи насолоду від неї [11, с. 53—54]". У цій роботі Н. Волошина зовнішні фактори впливу на дітей поєднувала з їхніми психічними особливостями та розумовими можливостями. До перших вона зараховувала такі суспільні цінності, як "милосердя, правда, совість, справедливість", — все те моральне, що захищає Добро і протидіє Злу; другі вона намагалася враховувати й розвивати.

Значне місце в естетичному вихованні учнів вчена відводила реальній діяльності з об'єктом краси — опрацюванню художнього твору, активізації дитячої думки й почуття, створенню ситуації глибокого переживання на основі прочитаного за долю позитивного героя, задоволення внаслідок справедливого вирішення подій, духовного піднесення завдяки досягненню авторської ідеї. "В роботі з учнями, — зазначала вона, — у процесі вивчення літератури необхідно зважати на потребу в стимулюванні їхньої творчої діяльності, яка сприяла б естетичному розвитку особистості [3, с. 7]".

Естетична свідомість формується в діяльності, якою є робота учнів над художнім твором, що від класу до класу набирає ознак, схожих із тренуваністю, набутою внаслідок тривалого особистісного контакту читачів з новими текстами, авторами, завдяки актуалізації чуттєвого і читацького досвіду та поновлюваної насолоди спілкування з прекрасним. Досліджуючи природу прекрасного, дослідник П. Гаврилюк зазначає: "Завдяки багаторазовому повторенню естетичних потреб та естетичних насолод у свідомості людини утворюються певні уявлення і поняття як про ці насолоди, так і про здатність предметів зовнішнього світу викликати їх [4, с. 186]". Шкільний курс української літератури пропонує учням лінійний дискурс саме такої роботи зі спеціально для цього дібраними художніми творами.

Естетичне виховання учнів Н. Волошина тісно пов'язувала з розвитком у них естетичного смаку, що досягається неперервним формуванням усіх категорій естетичної свідомості: переживань і знань, почуттів і переконань, естетичного ідеалу, естетичної діяльності, внаслідок чого естетичний смак виступає реальним проявом естетичної культури особистості, дає змогу висловити адекватне судження про явище мистецтва або реальну подію, дати їм належну оцінку. Переїняті почуттями й поняттями про ідеал, такі судження та емоції вже будуть естетичними. Значну допомогу учням у цьому, наголошувала методист, надають літературно-критичні джерела, опрацювання яких сприятиме виробленню "єдиних ідейно-естетичних критеріїв оцінки якості творів мистецтва слова [9, с. 33]". У навчанні літератури важливо не тільки те, що зображено і як виражено в художньому творі, а й те, як це сприймається та оцінюється читачем, особливо учнями, чій здібності необхідно розвивати. Інтерес до навчання посилюється, й ефективність його зростає, якщо учень відчуває повагу до власної думки, самостійних аргументів, знаходить підтримку своєї позиції. Літературні праці, які служать еталоном критичної думки, можуть надати школярам позитивні зразки такої діяльності.

Широкі можливості у формуванні в учнів здатності до висловлення власних суджень і висновків про художні явища Н. Волошина вбачала в позакласному читанні, приділяючи увагу вивченню читацьких інтересів дітей, добору книг для самостійного прочитання та аналізу, педагогічному керуванню позакласним читанням, цілеспрямованому виробленню в школярів понять про прекрасне у словесному мистецтві та вмінь його пояснити. Естетичне виховання, таким чином, стає невід'ємною складовою навчально-виховного процесу з літератури, пронизує всі ланки літературної освіти взагалі.

Фундаментальну роль у навчанні й вихованні учнів Н. Волошина відводила навчальним програмам, в яких визначено зміст літературної освіти у міжпредметних зв'язках з іншими видами мистецтва та основами наук, що несе в собі основний заряд емоцій, розвиває об-

разне сприймання та естетичний смак, формує розумові здібності й художнє мислення, підвищує культуру мовлення [9, с. 45], забезпечує загальний розвиток особистості. Визначені у навчальних програмах державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів передбачають засвоєння ними основних літературознавчих категорій, що стосуються понять мистецтва слова, особистості митця та його естетичного ідеалу, характеристики художнього твору й літературного процесу, функцій художньої літератури, її особистісного значення та суспільної ролі, вироблення художнього смаку і здатності до вмотивованих суджень про явища мистецтва та реальної дійсності.

Культурне становлення особистості тісно пов'язується з її естетичним вихованням як характерна здатність сприймати й оцінювати явища художньої творчості та об'єктивної дійсності з погляду їх доцільної досконалості й відповідності уявленням про прекрасне в людині, природі та суспільстві. Ключову роль у цій справі мають гуманітарні науки, найперше — українська література в школі.

Література

1. Бугайко Т.Ф., Бугайко Ф.Ф. Навчання і виховання засобами літератури. — К.: Радянська школа, 1973. — 176 с.
2. Васюта С. Сприйняття образного поетичного слова і розвиток естетичних смаків старшокласників // Українська література в загальноосвітній школі. — 2007. — №9. — С. 20—26.
3. Волошина Н.І. Теоретичні і методичні засади естетичного виховання учнів у процесі вивчення української літератури в середній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук.: [спец.] 13.00.01 "Теорія та історія педагогіки", 13.00.02 "Методика викладання (українська література)" / Волошина Ніла Йосипівна; Інститут педагогіки АПН України. — К., 1995. — 72 с.
4. Гаврилюк П.І. Про природу прекрасного. — К.: Мистецтво, 1972. — 198 с.
5. Гоголь Н. Формування в учнів 5—6 класів естетичної оцінки художнього твору // Українська література в загальноосвітній школі. — 2005. — № 6. — С. 21—27.
6. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учеб. пособ. — 5-е изд. — М.: Флинта: Наука, 2003. — 248 с.
7. Концепція літературної освіти: [сутність, мета, завдання, принципи, структура літ. освіти] // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2011 — № 4. — С. 13—17.
8. Лісовський А. Вивчення художнього твору в його літературно-естетичній цілісності // Українська мова і література в школі. — 2001. — № 5. — С. 20—24.
9. Наукові основи методики літератури: Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.І. Волошиної. — К.: Ленвіт, 2002. — 344 с.
10. Стеценко В.П. Ще раз про естетичне виховання // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 12. — С. 29—33.
11. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям: У 5 т. — К., 1977. — Т.3. — С. 53—54.
12. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. — Т. 9. — М., 1950. — С. 117—118.

Тамила Яценко. Эстетическая направленность школьного курса украинской литературы

Статья посвящена актуальной проблеме эстетического воспитания учащихся в процессе изучения художественной литературы. Автор анализирует методическое наследие Н.И. Волошиной в аспекте этой важной проблемы современного школьного литературного образования.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, художественное произведение, украинская литература, методическое наследие Н.И. Волошиной.

Tamila Yatsenko. Aesthetic orientation of school Ukrainian literature course

The problem of aesthetic education of students by means of fiction is brought up to date in the article. The author analyses the contribution of N. Voloshyna's methodical inheritance to the solution of this important problem of modern school literary education.

Keywords: aesthetic education, artistic work, Ukrainian literature, methodical inheritance N. Voloshyna's.